

селян супроводжувалось спробами конструювання образу «справжніх» освічених селян, згідно власних нормативних уявлень. Ставлення до проблем селянської освіти ставало своєрідним простором згуртування сил, уяскравлювало конкуренцію за право бути ексклюзивним речником селянства – представляти, захищати та «окультурювати» його.

1. *В основі статті – матеріали доповіді, виголошеної під час роботи Європейської центральної славістичної конференції «Історія, політика і культура в Східній Європі» (Перемишль, 9–10 липня 2012 р.).*
2. *Полицук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998; Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2010; та ін.*
3. *Михайлюк О.В. Вплив освіти новоєвропейського типу на культуру селянства України (початок XX ст.) // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9; Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007.*
4. *Портнова Т. Лихо з розуму: проблема впливу освіти на селянську культуру в українській суспільній думці другої половини XIX ст. // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12.*
5. *Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 1998.*
6. *Див історіогр. огляди: Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005; Тиховліс І.О. До історіографії часопису «Киевская старина» // Вісник Дніпропетровського університету. – Історія та археологія. – 2008. – № 16.*
7. *Побірченко Н.С. Проблема освіти на сторінках журналу «Киевская старина» (1882–1906). – К., 2000.*
8. *К. Ц. [Лебединцев Ф.] Движение народного образования в Юго-Западном крае // Киевская старина (далі – КС). – 1884. – № 8.*
9. *Левицький О. Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. – 1901. – № 12.*
10. *Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии // КС. – 1892. – № 2.*
11. *Павловский И.Ф. Приходские школы в Малороссии и причины их уничтожения // КС. – 1904. – № 1.*
12. *Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // КС. – 1890. – № 6.*
13. *На сьогодні переглядається і ефективність тодішньої освітянської урядової політики, і роль церкви та поміщиків. Див., напр.: Крижанівська О.О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О. Ресніт та ін. – К., 2011. – Вип. XIX.*
14. *Китицын П. К вопросу о школах в Малороссии в начале 19 века // КС. – 1904. – № 7–8.*
15. *П-ский Борис [Познанський Б.]. Воспоминание из недалекого прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) // КС. – 1885. – № 2.*
16. *Чальый М. Очерки народной жизни (1863 год) // КС. – 1897. – № 7–8.*
17. *А. Р. [Русов О.О.] [Передмова] Мемуары К. А. Роцаховского времени освобождения крестьян // КС. – 1887. – № 6–7; Подвысоцкий Н. Слово Сахановки Каневского уезда и кн. П. П. Лопухин (отрывок из моих воспоминаний) // КС. – 1897. – № 7–8; Из недавнего прошлого Слободской Украины // КС. – 1896. – № 4.*
18. *Кудринский Ф.А. Неудачные предприятия народолюбки // КС. – 1900. – № 10.*
19. *М-ский Ф. [Матушевський Ф.] Вопросы о народном просвещении в комитетах о нуждах сельскохозяйственной промышленности // КС. – 1902. – № 12.*
20. *С. Е. [Сфремов С.] Блонский С. А. Народные школы с малорусским языком // КС. – 1905. – № 7–8.*
21. *Л. С. Л. [Лічков Л.] Итоги занятий Комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности // КС. – 1903. – № 4.*
22. *[Крыжановский Ю.] Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов // КС. – 1882. – № 2; № 3.*
23. *Шульгин Я.Н. Несколько данных о школах в правобережной Украине в половине XVIII в. // КС. – 1891. – № 7.*
24. *Див.: Мацевич Л. Поляки и русины (К истории их бытовых отношений) // КС. – 1882. – № 2; От редакции. Несколько слов г. Корзону // КС. – 1893. – № 1; Мирон. [Франко І.] К истории просвещения в Галиции // КС. – 1893. – № 10; Ефремов С. В борьбе за просвещение // КС. – 1902. – № 2.*
25. *[Доманицький В.] Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания // КС. – 1901. – № 1.*
26. *Див.: Волошенко В. Образ освіченого селянина у репрезентації часопису «Киевская старина» // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: Зб. наук. пр. – Д., 2012.*
27. *Ефремов С. Бытописатель пореформенной Украины // КС. – 1905. – № 1.*
28. *Чальый М. Очерки народной жизни (1863 год) // КС. – 1897. – № 6.*
29. *Воспоминания М.К. Чалого // КС. – 1894. – № 12.*
30. *«Читанка» Хуторного // КС. – 1906. – № 2.*
31. *Завяление народных учителей // КС. – 1905. – № 11/12; Самітний Гр. [Коваленко Г.] У «просвітань» в Одесі // КС. – 1906. – № 3/4; Українське товариство «Просвіта» в Кам'янці // КС. – 1906. – № 3/4.*
32. *Шафранов П. К истории народного образования в южнорусских губерниях // КС. – 1902. – № 11; Народный язык в народной книге // КС. – 1902. – № 6; О. Л. [Левицький О.] Неосуществленный проект Общества распространения сельскохозяйственных знаний в Малороссии // КС. – 1903. – № 2; Капитальный вопрос в школьном деле // КС. – 1901. – № 2; Народный язык в начальной школе // КС. – 1903. – № 3; Доклад об изменении правил по изданию и распространению народных популярных книг на малорусском языке // КС. – 1904. – № 12; Доклад П.А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования // КС. – 1905. – № 1; та ін.*
33. *Л. Ж. Хочет ли народ учиться на малорусском языке? // КС. – 1905. – № 7–8.*
34. *Крестьянский доклад // КС. – 1903. – № 9.*

Voloshenko V.O. Peasants' education by the authors of «Kievskaja starina» (the 1882–1906th). The article is dedicated to the peculiarities of the interpretation the peasants' education question in the journal «Kievskaja starina». The author analyses the ideological background of the perception and reproduction of the issue in the intellectual environment of the journal and its importance in the detection of the common impression about the peasantry.

Key words: education of the peasants, the peasants, «Kievskaja starina», intellectual environment, national identity

Ю. М. Михайлюк

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ЗНАТІ У ВИСВІТЛЕННІ ДМИТРА ІЛОВАЙСЬКОГО

У статті представлено трактування Д. Іловайським цілей, змісту і результатів політичної активності литовсько-руського вельможного стану в другій половині XIV–XV ст., яку дослідник позиціонував у ракурсі боротьби за державну самобутність ВКЛ.
Ключові слова: Д. Іловайський, литовсько-руська знать, політична активність

Вагоме місце серед досліджень суспільно-політичних відносин на східнослов'янських теренах доби середньовіччя належить відомому російському історику

консервативно-монархічного спрямування Дмитру Івановичу Іловайському (1832–1920). На окрему увагу заслуговує висвітлення ним соціально-політичних аспектів історії Великого князівства Литовського (ВКЛ). Попри те, що дослідники неодноразово зверталися до аналізу його наукової спадщини [1–6], окреслена проблема поки ще не стала предметом спеціального дослідження. Відтак, метою публікації є аналіз поглядів Д. Іловайського щодо цілей, змісту і результатів політичної активності вельможного стану ВКЛ у другій половині XIV – XV ст.

Найповніше суспільно-політичну історію ВКЛ історик виклав у 5-томній «Історії Росії», передусім у 2-му («Московско-литовский период или собиратели Руси») [7] та 3-му («Московско-царский период») томах [8]. Ці видання й становлять джерельну базу дослідження.

Д. Іловайський розцінював руську складову населення ВКЛ як важливий елемент державного і суспільного розвитку. Про це свідчить зокрема найменування держави – «Литовсько-Руське князівство», «Литовська Русь», «Слов'яно-Литовська держава», узагальнене іменування регіону «Західна Русь» [7, 55, 209; 8, 77]. Столицю ВКЛ – Вільно – історик характеризує як «напівруську, напівлитовську» [7, 354]. Він наголошував, що на етапі «об'єднання литовсько-руських областей» литовські князі й держава загалом потрапили під «рішучий» руський вплив. Передусім це стосувалося військової справи, титулування князів (як приклад, наводив Гедиміна, який, іменуючись великим князем Литви і Жмуди, володів ще й титулом великого князя руського), встановлення родинних зв'язків, сповідування й поширення православ'я, «обрусіння» литовської династії [7, 56–57, 62, 81]. Однак із прийняттям Кревської унії та покатоличенням Литви, ситуація суттєво змінилася, через посилення впливів поляків. Причому («польська народність», ставши на шлях об'єднання з Литовською державою, «швидко піднялася на ступінь могутньої держави в східній половині Європи і здобула важливий вплив на її подальшу долю» [7, 171–172].

Д. Іловайський цілком усвідомлював, що на перешкоді негайного об'єднання ВКЛ та Корони в той час стояли представники правлячої еліти, передусім, князі з династії Гедиміновичів та удільні князі на Волині та Поліссі. Позаяк різкі кроки, в задекларованому Кревською унією об'єднанчому процесі, загрожували «заколотами і смутами» князів, виходом із ситуації, на його думку, мала бути поступова ліквідація удільної системи ВКЛ [7, 172–173].

Однак інструментом реалізації такого проекту якраз став один із удільних князів, а з 1392 р. – великий князь литовський Вітовт. Саме на це натякав дослідник, аналізуючи його діяльність стосовно ліквідації удільних князівств та централізації держави [7, 178–179]. Хоч у розумінні Д. Іловайського, це був радше збіг обставин, аніж прагнення князя до об'єднання з Польщею. Адже Вітовт, будучи фактично самостійним правителем, насамперед переймався «васальними стосунками до Польської корони», зумовленими угодами з Ягайлом (особливо Городельською унією 1413 рр.) і «не передбачав великого добра від унії з такою державою» [7, 209, 217]. Дослідник вважав, що під впливом Вітовта литовсько-руська знать сформувала чітке усвідомлення перспективності розвитку ВКЛ винятково як незалежної держави. Відтак, передбачення можливого опору боярства, «звичлого в школі Вітовта цінувати самостійність своєї держави», вбачалося ним одним із головних чинників, що завадили об'єднанню Литви і Польщі після смерті Вітовта [7, 262].

Кончина князя, за словами Д. Іловайського, позбавила Західну Русь «власного політичного осердя», внесла невизначеність у життя суспільства. Натомість вокняжіння Свидригайла у ВКЛ було сприйнято схвально передусім руським населенням, що пояснювалося дослідником дуалістично. Не сприймаючи польсько-литовську унію, мешканці «руських областей» виявили готовність підтримати нового лідера в боротьбі за політичну самобутність, збереження православної релігії та майнові права. Водночас дослідник вказував і на меркантильні інтереси знаті, маніпулюючи якими, Свидригайло здобув високий авторитет. Сюди дослідник зараховував формування оточення князя переважно з руських вельмож, щедрих дарування їм земель і подарунків, проте й безпосереднє ставлення до них [7, 267]. Попри це, він наголошував, що в громадянській війні 1432–1440 рр., яка вибухнула між Свидригайлом та Сигізмундом Кейстутовичем, на боці першого найактивнішу участь брало населення білоруських і українських земель. Особливо виділяв успішну боротьбу проти поляків воєвод Михайла на Київщині, Олександра Носа у Волинській та Федора Острозького в Подільській землях [7, 269]. Втім, невдовзі прихильність русько-православного люду до Свидригайла стала спадати. Д. Іловайський мотивував це неприйняттям маніпуляції князем ідеєю церковної унії, в процесі пошуку покровительства папи римського, неспроможністю в реалізації планів, крутим норомом і жорстокістю [7, 270]. Приміром, останнє, послугувало ймовірною причиною втрати Свидригайлом одного з найближчих і найхоробріших прибічників – князя Федора Острозького. Щоправда, історик не відкидав і той факт, що вельможу до такого кроку підштовхнули розпорядження польського короля про толерантне ставлення до православної церкви та рішення про зрівняння в правах руської та польської шляхти. Він припускав, що подібні, за його словами, «обманливі постанови», з метою залучити на свій бік населення Поділля і Волині, подіяли на ту категорію «дворянства», котра вагалася, «куди примкнути посеред важких і заплутаних обставин того часу».

Незважаючи на це, навіть після поразки під Вількомиром (1435 р.), де полягло чимало князів і бояр, населення Поділля, Київщини та Волині продовжувало підтримувати Свидригайла [7, 271]. Хоч, зрештою, війна завершилася його поразкою, Д. Іловайський переконував, що ідея збереження власної «політичної самобутності» продовжувала панувати в устремліннях як руських, так і власне литовських князів і бояр. Напруга не була ліквідована й її підігрівали, крім неприйняття соціальними верхами «васальних, принижених взаємин, в яких новий правитель став до польського уряду», ще й жорстокі переслідування Сигізмундом противників. Із тверджень дослідника також напрошується висновок, що, взявшись «наближати до себе людей незнатного походження, роздаючи їм земські уряди й помістя, відібрані в опальних князів і бояр», князь по суті вдався до формування нової соціальної опори своєї влади [7, 272].

Таким чином, за логікою суджень Д. Іловайського, в умовах протистояння між Свидригайлом та Сигізмундом, соціальне середовище ВКЛ розділилось на три групи. Першу становили прихильники Свидригайла та політичної самостійності ВКЛ із числа князів і бояр, більшість із яких були руського походження. Другу – прибічники Сигізмунда з пропольською орієнтацією, чие число поповнювалося представниками кіл «незнатного походження» і за це вони здобували землі та посади. Третю – ті, хто певний час не міг визначитися до кого примкнути. Оскільки ж мали місце переходи з

однієї групи до іншої, про масову частку представників однієї з них, автор не висловив припущень.

Невдоволення політикою Сигізмунда Кейстуовича спричинило таємну змову, натхненниками якої історик називає вельмож і високопосадовців – князя Івана Чарторийського, віленського воєводу Довгерда та трокського воєводу Лелюша. Наслідком цього заклоту й стало вбивство боярином Скобейком великого князя в березні 1440 р. [7, 273].

У питанні визначення наступного володаря ВКЛ Д. Іловайський головною роллю наділив знову знатних посадовців, зокрема литовського маршалка М. Радзівіла, смоленського намісника Гаштольда, жмудського намісника Кезгайла, віленського старосту М. Немировича та ін. Саме вони прийняли рішення визнати правонаступником на литовський престол юного сина Ягайла – Казимира. У їхній ініціативі дослідник виявив корисливі причини. Мовляв, запрошуючи Казимира на престол, вельможі сподівалися «виховати його у звичай країни», а до того часу управляти державою самотужки. Важливішим однак, на його думку, було те, що їхній вибір, з одного боку, посилював союз із Польщею, а з іншого – ВКЛ здобувало самостійного, не зв'язаного напрямом з нею правителя. У реалізації цього плану історик показав литовсько-руських вельмож цілеспрямованими і напористими, котрі докладали всіх зусиль і такі домоглися проголошення Казимира великим князем литовським [7, 274–275].

Д. Іловайський зазначає, що на початку свого князювання Казимир Ягайлович зіткнувся з чималими труднощами, передусім, визнання його з боку суперників, підтриманих поляками – князів Свидригайла Ольгердовича та Михайла Сигізмундовича, а також певних регіонів держави, що зокрема виявилось в повстаннях у Жмуді та Смоленську [7, 275]. Так, після смерті великого князя Сигізмунда, смоленський воєвода А. Саківич поставив міщанам вимогу присягнути на визнання своїм правителем того, кого виберуть великим князем у Вільно литовські князі й бояри, а його признати своїм воєводою, до розпорядження зі столиці. Таку присягу дали смоленський єпископ, бояри та «местичі» (категорія міщан, що володіли магдебурзьким правом). Натомість «чорні люди» (насамперед, ремісники) підняли збройне повстання проти воєводи та його прибічників, змусивши їх покинути місто. Причиною такого виступу Д. Іловайський називав «пам'ять про стару самобутність і нелюбов до литовського панування». Смоленці запросили на князювання Ольгердового внука Юрія Лугвеневича, який «став княжити самостійно і незалежно». Лише з другої спроби, восени 1442 р. литовцям удалось підкорити Смоленськ [7, 277]. Подальшу стабілізацію політичної ситуації у державі історик пов'язує з успішною діяльністю І. Гаштольда, який очолював «раду вельмож» (пани-рада) при великому князеві.

Надалі литовсько-руські вельможі ще з більшою силою стали вболівати за ідею збереження «вітчизняної самобутності», а православне духовенство – протистояти католицькому впливу. На думу історика, це була реакція на прагнення поляків зміцнити унію з Литвою (після смерті короля Владислава III Ягайловича 1444 р.), шляхом обрання на королівський престол литовського князя Казимира Ягайловича. Тому литовсько-руська еліта два роки своїми нав'юваннями стримувала великого князя від корони. Однак під тиском обставин, 1447 р. коронація все ж таки відбулася. Та це не зупинило князів і бояр, тому вони на ряді наступних сеймів у бурхливих дебатах упевнено протистояли прагненню поляків перетворити литовсько-руські землі на провінцію Корони, «гаряче відстоювали цілісність своєї дер-

жави і вимагали повернення тих волинських і подільських міст, котрі були захоплені поляками». Вони також вимагали вилучити з акту Городельської унії положення про вічне приєднання Литви до Польщі, мотивуючи це внесенням його в документ без відома литовців та поганим розумінням латиномовного змісту відповідного тексту [7, 278–280].

Характеризуючи позицію литовсько-руських вельмож стосовно територіальних претензій з польського боку, історик подав її як категорично непоступливу. Відповідно точка кипіння в суперечках, за його оцінкою, була наскільки великою, що протистояння між сторонами мало не досягло максимального рівня жорстокості. На підтвердження цього він навів наступні події. По смерті волинського князя Свидригайла 1452 р., радикально налаштоване коло польської шляхти виношувало ідею військового походу на Луцьк, з метою захоплення Волині. Задум не знайшов одностайної підтримки й не був реалізований. Інший випадок автор подає на основі літописних даних. Поляки вирішили покарати своїх опонентів за вперту незговірливість шляхом змови: скликати литовсько-руських вельмож на сейм і там підступно усіх перебити. Щоправда змова було викрито, а ряд представників литовської знаті, за словами Д. Іловайського, «відіслали польським родом запозичені у них герби і стали скріплювати свої грамоти старими печатками» [7, 282].

Дослідник досить критично оцінював наслідки постійних конфліктів між польськими та литовсько-руськими вельможами. Адже така ворожнеча мала негативний вплив передусім на врегулювання проблем у міжнародних стосунках та подолання зовнішніх загроз. Останні були особливо згубними для українських земель, які страждали від систематичних татарських нападів. Також литовсько-руська опозиція, незважаючи на політичну унію та єдиного для ВКЛ і Польщі правителя, фактично усунулася від участі у війні останньої з Тевтонським орденом за Пруссію.

Водночас і в стані політичної еліти ВКЛ Д. Іловайський не бачив повної єдності. У її середовищі за часів Казимира він виокремив три коаліції. Першу становив пропольський блок або, згідно дослідника, «польсько-королівська партія», очолювана торкським воєводою боярином Монивидом. Другу – литовська опозиція до Польщі, а її прихильники на литовських теренах. Третю представляла «партія власне руська і православна», яка концентрувалася навколо київського князя Семена Олельковича [7, 283–284]. Із цієї логіки видно, що останню він розглядав не як суто ситуативну, а вважав дієвою силою у відстоюванні державних інтересів руських земель і ВКЛ загалом. Адже саме зусиллями «руської князівсько-боярської партії» було відроджене удільне Київське князівство. Після утвердження Казимира на польському престолі, її представники неодноразово вимагали від нього або постійно мешкати у ВКЛ, або призначити сюди намісника, прямо вказуючи на київського князя Семена Олельковича. Якраз останні ініціативи й активність у прагненні їх реалізувати, на думку дослідника, спричинили рішення польського короля «нанести удар руській партії і припинити існування окремого Київського уділу» [7, 285–287].

Відому в історії «змову князів» 1481 р. Д. Іловайський розглядав як прямий наслідок політики Казимира IV у напрямі централізації влади, шляхом ліквідації удільних князівств і ставлення там своїх намісників та воєвод. Натомість удільні князі південно-західних руських земель, не бажаючи «покірливо поступитися місцем єдиному державному порядку», організували змову на чолі з Михайлом Олельковичем, Федором Бельсь-

ким та Іваном Гольшанським. Дослідник вказував на неясність у цілях і намірах змовників, навівши дві версії. Згідно першої, вони планували усунути від влади Казимира, а великокняжий престол передати Михайлу Олельковичу. За іншою – змовники хотіли заволодіти деякими східними областями ВКЛ і разом з ними перейти під руку великого князя московського. Так чи інакше, але змова не вдалася, оскільки була викрита. Водночас Д. Іловайський резюмував, що «удільній системі в Литовській Русі завдано тяжкого удару, від якого вона уже не оправилась». Про небагатьох дрібних удільних руських князів зауважив, що деякі перейшли у московське підданство, а решта вже не становила загрозу для політичної єдності ВКЛ, охоче приймаючи «честь великокняжих намісників у містах і користуються відповідними доходами» [7, 287–288]. Так, автор фактично означив зведення нанівець на цьому етапі руської опозиції у ВКЛ.

Таким чином, політичну активність вельможного стану Д. Іловайський позиціонував, передусім, у ракурсі боротьби за державну самобутність ВКЛ. Литовсько-русська знать до 40-х рр. XIV ст. подається ним як монолітна сила у протистоянні польським впливам та католицизму. Натомість в епоху Казимира IV дослідник засвідчив поділ політичної еліти на кілька коаліцій. Одну з них – «русську князівсько-боярську партію» – дослідник трактував як поборника ідеї збереження автономії південно-русських земель у складі ВКЛ.

1. Чекурин Л.В. *Русский историк Д. И. Иловайский. Опыт библиографического исследования.* – Рязань, 2002.
2. Чекурин Л.В. *Без гнева и пристрастия: личность и судьба русского историка Д. И. Иловайского.* – Рязань, 2009.
3. Бабич И.В. *О Д. И. Иловайском и его учебниках // Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории: В 2 ч. – М., 1992. – Ч. 1.*
4. Багдасарян В.Э. *Иловайский Дмитрий Иванович // Энциклопедия.* – М., 2005.
5. Дурновцев В.И., Бачинин А.Н. *Ученый грызун: Д. И. Иловайский // Историки России. XVIII – начала XX века.* – М., 1996.
6. Иванов А. *«Смерти я не страшусь» Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) // Русская линия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusk.ru>.*
7. *Иловайский Д. История России.* – Т. 2: *Московско-литовский период или собиратели Руси.* – М., 1896.
8. *Иловайский Д. История России.* – Т. 3: *Московско-царский период.* – М., 1890.

Mykhailiuk Yu.M. The political activity of the lithuanian-russian notables by Dmitriy Plovaysky. In the article is presented the D. Plovaysky interpretation of the aims, maintenance and results of the lithuanian-russian notables political activity in the second half of the XIV–XV cent., described by the researcher as the fight for the state originality of the Lithuanian Great Duchy.

Key words: D. Plovaysky, lithuanian-russian notables, political activity

Л. Л. Гончаренко

НІМЕЦЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ОТТО ФОН БІСМАРКА

У статті аналізується стан вивчення німецькими науковцями колоніальної політики Німеччини часів правління О. Бісмарка. Надається інформаційне забезпечення для подальших розробок німецького колоніалізму. Визначені існуючі позиції та оцінки дослідників колоніальної політики Німеччини часів правління О. Бісмарка. **Ключові слова:** Німеччина, колоніальна політика, Отто фон Бісмарк, канцлер, історіографія

Історія колоніалізму належить до вельми актуальних тем, що розробляються у світовій історіографії. Незважаючи на те, що, з розпадом колоніальної систе-

ми, це питання, здавалося б, утратило «прикладне» значення, інтерес до нього не згасає. Щорічно виходить чимало статей і монографій, присвячених цій проблематиці. Цьому сприяє відкриття доступу до раніше секретних архівних матеріалів, а також публікація нових документів особистого характеру, що висвітлюють події, які впливали на становлення сучасної політичної мапи світу. Тільки останніми роками, за умов значних змін у світі та через привернення уваги міжнародної співтовариства до поняття «глобалізму», стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. Отже, виникає необхідність знову повернутися до вивчення явища колоніалізму, в тому числі й німецького.

Одним із аспектів, що заслуговує на особливу увагу вчених, є роль видатних особистостей у розбудові світової колоніальної системи. До них безперечно належить і Отто фон Бісмарк. Історичний шлях, який Німеччина пройшла під його керівництвом, може слугувати взірцем для будь-якої держави, а з його ім'ям невідільно пов'язані важливі німецькі та загальноєвропейські події кінця XIX ст. Одним із таких явищ була колоніальна експансія Німеччини в 1880-х рр. Необхідність же наукового дослідження впливу О. Бісмарка на колоніальну політику Німеччини в 80-х рр. XIX ст. зумовлена тим, що це питання недостатньо досліджене у світовій і вітчизняній історичній науці.

Німецька історіографія колоніальної політики Берліну численна та ґрунтовна, а діяльність О. Бісмарка на різних етапах розвитку імперії постійно привертала увагу дослідників. Хоча до початку Першої світової війни німецькі історики зверталися до її вивчення, в основному, з метою популяризації ідеї «розширення життєвого простору». У цей час єдиною серйозною працею стала «Історія німецької колоніальної політики» А. Циммермана, опублікована 1914 р., автор якої прагнув виправдати колоніальну експансію Другого Рейху [1]. У 1920 – на початку 30-х рр. стабільність інтересу до колоніалізму зумовлювалася реваншистськими настроями, що панували після підписання Версальського мирного договору 1919 р., який німці розцінювали як «версальський диктат», що призвів до занепаду імперії.

На це впливало і важке становище німців у колишніх колоніях, а також поява в Англії та Франції документальних видань викривального характеру. Такі публікації були засновані на реальних фактах, хоч іноді й на вигадках. Розкриваючи найбільш негативні сторони німецького колоніалізму й епатуючи читача реаліями колоніального побуту, автори таких робіт переслідували цілком зрозумілу мету – сприяти легітимізації колоніальних надбань країн Антанти, зроблених за рахунок Німеччини. У цих обставинах подолання «почуття провини» німецької нації перетворилося на професійне завдання істориків та письменників. Історична наука і публіцистика поєдналися: історики зверталися до актуальної теми, а публіцисти шукали в історії минулого аргументи для пропаганди ідеї колоніального реваншу. Зокрема це відобразилося в працях Ф. Валентина, В. Віндельбанда, Г. Шпельмейєра, М. Хагена, Г. Хальгартена, Г. Янцена та ін. [2–7].

Характерною для цього періоду була і фундаментальна монографія М. Хагена «Колоніальна політика Бісмарка» (1923 р.), в якій висвітлені мотиви, рушійні сили та суперечливість політики Другого Рейху, розглянуті розбіжності колоніальних теорій і практичних результатів, їхнє втілення в життя. Співвідношення європейської і колоніальної політики М. Хаген трактував у контексті вибору Німеччиною зовнішньополітичних пріоритетів. Дослідник також стисло проаналізував